

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

معرفی هنر پرچم دوزی مذهبی در مشهد

مطالعه موردی: اسدالله قاجار

فاطمه دریادار^۱، مجید حیدری^۲.

چکیده

در قرن حاضر وجود کارخانه‌های عظیم تولید اجناس مختلف، این تصور را به وجود آورده است که جایگاه صنایع دستی، موزه‌ها و نمایشگاه‌ها هستند؛ اما جالب آنکه هنوز در بازاری از مشهد، راسته‌ی گلدوزانی وجود دارد که از طریق گلدوزی امرار معاش می‌کنند و زمینه‌ی کارشان به قدری گسترده است که آنها را به سایر کشورها می‌فرستند. نکته‌ای که این صنف را متمایز می‌کند این است که در این کسب و کار حمایتی وجود ندارد، صرفاً زائرانی که به مشهد سفر کرده‌اند با علاقه‌ی شخصی به خرید این آثار اقدام کرده‌اند. حتی در زمینه پژوهشی هم اقدامی جدی در این حوزه صورت نگرفته است تا پرچم دوزی بیشتر شناخته شود و فرصت‌های بهتری کسب کند. در پژوهش حاضر که از روش مصاحبه‌ی مستقیم با صاحبان مشاغل پرچم دوزی و حوزه‌های مرتبط به آن به دست آمده، سعی شده است روند کار تولید پرچم‌های مذهبی ثبت شود. هدف از نوشتن این مقاله، ثبت و ضبط پرچم دوزی است که بخشی از فولکلور ایرانی است، همچنین تلاشی است برای ایجاد پیوند بین صنایع دستی و هنرهای آکادمیک که در صورت حاصل شدن آن، آثاری فاخر به دست خواهد آمد.

کلمات کلیدی: اسدالله قاجار، پرچم دوزی، گلدوزی، فولکلور

مقدمه

درباره‌ی پیشینه‌ی تحقیق این موضوع، منابع اندکی در دسترس است و اکثر نوشته‌های موجود، گزارش‌هایی آمیخته به احساسات است که هنر پرچم دوزی را از بُعد ارادت ایرانیان به اهل بیت بررسی کرده است. ضرورت ثبت پرچم دوزی در آثار علمی از دو منظر شایان اهمیت است؛ اول آنکه این هنر بخشی از فولکلور ایرانی است که به شکل شفاهی و موروثی تا به امروز رسیده است و ثبت و ضبط آن بر غنای فرهنگ عامه خواهد افزود. از منظر دوم، پرچم دوزی مجموعه‌ای از هنرها

^۱ دانشجوی ارشد گروه ارتباط تصویری، موسسه آموزش عالی فردوس، مشهد، ایران

^۲ استادیار و مدیر گروه ارتباط تصویری، موسسه آموزش عالی فردوس، مشهد، ایران

نویسنده‌ی مسئول: Email: f.daryadar@gmail.com

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

و صنایع دستی است و برای به دست آمدن یک پرچم مذهبی قابل قبول علم، هنر و مهارت لازم است و صرفاً داشتن ذوق و سلیقه کافی نیست. هرچند از نتیجه‌ی اکثر مصاحبه‌ها چنین به نظر می‌رسد که قاب بندی‌ها و پالت رنگی مورد استفاده پرچم دوزان به صورت فی‌البداهه انتخاب می‌شود اما با کنار هم قرار دادن آثار پرچم دوزان مختلف این نتیجه عاید می‌شود که در صورت نداشتن دانش کافی از رنگ و عناصر بصری، اثری مقبول به دست نخواهد آمد. در بسیاری موارد مخاطب هنر پرچم دوزی، افراد غیر متخصص در زمینه‌ی هنری هستند اما یک ترکیب بندی اشتباه یا به کار گرفتن رنگ‌های نامناسب در کنار یکدیگر باعث ایجاد آشفتگی است و در هر بیننده‌ای ایجاد کم رغبتی می‌کند.

پرچم دوزی امروزه به صورت رسمی، جزئی از صنایع دستی ایران محسوب می‌شود و اتحادیه گلدوزی مشهد، تنها اتحادیه این رشته در ایران است. ثبت روش تهیه‌ی پرچم‌های مذهبی این هنر را از خطر فراموشی دور می‌کند و چه بسا ثبت روش امروز، راهی برای پیشرفت تولید و توسعه آن در آینده فراهم سازد.

در طی مطالعات کتابخانه‌ای با منبع کافی که پرچم‌ها را از لحاظ هنری و علمی بررسی کند، یافت نشد لذا از روش مصاحبه‌ای برای نوشتن مقاله‌ی حاضر استفاده شده است. در تاریخ پنجم تا دهم اردیبهشت ماه ۱۴۰۱، طی چند روز متوالی برای مصاحبه با پرچم دوزان به بازار رضا و حجره‌های پرچم دوزی اطراف بازار رضا مراجعه شده است و تقریباً با تمامی پرچم دوزان این منطقه و در پاره‌ای موارد با شاگردهای آنها مصاحبه‌ای مفصل صورت گرفته است. مراحل کار خطاطی، طراحی و پرچم دوزی فیلمبرداری شده است و تا علاوه بر مصاحبه، کلیه‌ی مراحل به صورت شهودی با جزئیات ثبت و مکتوب شود. مصاحبه‌ها حول محور مستندسازی روش طراحی و دوخت پرچم‌ها، خطرها و تهدیدهای این رشته، رضایت شغلی پرچم دوزان و ... صورت گرفته است، اما از آنجا که ارائه‌ی مطالب گسترده برای این سرفصل‌ها در یک مقاله نمی‌گنجد؛ پژوهش حاضر سعی کرده است تا اهداف خود را محدود کند و به طور ویژه به بسط و توضیح مستندسازی طراحی و دوخت پرچم بپردازد. لازم به ذکر است تعداد معدودی از قدمای این رشته در اثر تجربه‌ی زیاد مستقیماً طرح را با چرخ گلدوزی بر روی پارچه پیاده می‌کنند، این عمل در روش دوخت آنها فی‌البداهه صورت می‌گیرد و از قبل طراحی روی پارچه انجام نمی‌شود. این روش چندان متداول نیست و در این مقاله از بررسی آن صرف نظر شده است. متن حاضر پرچم‌هایی را بررسی می‌کند که قبل از شروع فرایند دوخت کاملاً طراحی شده‌اند.

در قسمت دوم مقاله، اسدالله قاجار به عنوان فردی که در هنر پرچم دوزی مشهد تأثیری مهم داشته است، مورد مطالعه و بررسی بیشتر قرار می‌گیرد. دلیل این انتخاب ارجاعات فراوان پرچم دوزان به نام وی بوده است. با اندکی جستجو در باب پرچم دوزی مذهبی مشهد، نام اسدالله قاجار از اولین نتایج به دست آمده خواهد بود؛ اما همانطور که پیشتر اشاره شد، صحبتی درباره مهارت‌های لازم و چگونگی به دست آوردن این مهارت‌ها نشده است. برای شناخت بیشتر اسدالله قاجار در تاریخ ششم اردیبهشت ۱۴۰۱، جلسه‌ای حضوری با وی در محل دفتر کار ایشان واقع در خیابان کلاهدوز مشهد برگزار شده است، در این مصاحبه پس از ثبت بیوگرافی و چگونگی ورود قاجار به رشته خطاطی و گلدوزی و سپس پرچم دوزی، روش کار خطاطی منحصر فرد او عکاسی و ضبط شده است. آشنایی بیشتر با پرچم دوزی، شناخت دانشی که این ترکیب بندی‌های موزون را می‌سازد، انگیزه‌ی ثبت این مقاله بوده است.

مستند سازی روند انجام کار

مرحله اول کارانتخاب پارچه است؛ از پارچه‌ای که توانایی تحمل دوخت‌های سنگین گلدوزی را داشته باشد مثل مخمل، جیر، فاستونی و ... می‌توان استفاده کرد اما غالباً از مخمل استفاده می‌شود. مضاف بر ضخامت پارچه قبل از دوخت از دو لایه چسب و گاهی آستر برای افزایش مقاومت پارچه و جلوگیری از ریش شدن یا پاره شدن پارچه استفاده می‌شود. انتخاب رنگ پارچه هم به نوع سفارش و خواسته مشتری بستگی دارد، اما از آنجا که پرچم‌های تعزیه معمولاً در

نقش خراسان دشکوفاسر معمار ایرانی اسلاری

سوگواری‌ها استفاده می‌شود مخمل مشکی انتخابی غالب است. از طرفی رنگ مشکی زمینه‌ای مناسب برای پرداخت‌های رنگی فراهم می‌سازد. رنگ سبز و قرمز انتخاب‌های متداول بعدی هستند. (ج، شجاع، مصاحبه‌ی شخصی، ۱۰/۲/۱۴۰۱)

در مرحله‌ی بعد بنا به نوع سفارش، پارچه اندازه‌گیری می‌شود و در یکی از ابعاد تابلویی، پشت منبری، ستونی، دوره‌ای، کتیبه‌ای به شکل پایین هلالی یا ساده و یا ابعاد و مدلی که به خواسته مشتری به صورت خاص انتخاب شده است، برش می‌خورد. سپس خطاط و طراح با در نظر گرفتن محتوا، قالبی را برای پرچم طراحی می‌کنند. در کارگاه‌هایی که سری دوزی انجام می‌شود معمولاً از کلیشه استفاده می‌کنند؛ اما برای کارهای سفارشی نیاز است از ابتدا ترکیب بندی انجام شود و نوع خط مناسب با سفارش انتخاب می‌شود که گاهی مشتریان این موارد را به دلخواه خود انتخاب می‌کنند. (ع، فعال، مصاحبه شخصی، ۵/۲/۱۴۰۱)

پیاده کردن طرح بر روی پارچه به سه طریق انجام می‌شود:

۱. خطاط یا طراح، طرح را مستقیماً بر روی پارچه پیاده می‌کند؛ از آنجا که این عمل نیاز به مهارت بالایی در طراحی دارد افراد زیادی قادر به انجام آن نیستند. در بین پرچم دوزان مشهدی آقای اسدالله قاجار این کار را با تبحر و سرعت بالایی انجام می‌دهد. وی در گذشته از پاستل و دیگر ابزارها استفاده می‌کرده است اما اکنون از لاک غلطگیر خودکاری برای اجرای طرح روی پارچه مشکی استفاده می‌کند. رعایت کردن اصول خطاطی با چنین ابزاری، کار بسیار دشواری است. برای اینکه گلدوزی راحت انجام شود لازم است نوشته‌ها تو خالی باشند. از این روست که قاجار دور حروف و اشکال را به صورت توخالی ترسیم می‌کند. (الف، قاجار، مصاحبه شخصی، ۶/۲/۱۴۰۱)

شکل ۱. خطاطی اسدالله قاجار با لاک غلطگیر، ۶/۲/۱۴۰۱، مأخذ نگارنده

۲. کلیشه، که مورد استفاده کارگاه‌های سری دوزی است؛ به طوری که کلیشه را روی پارچه گذاشته، سپس با صابون طرح روی پارچه پیاده می‌شود. (ع، فعال، مصاحبه شخصی، ۵/۲/۱۴۰۱)
۳. نقوش را روی سطح نرمی می‌گذارند و به فاصله‌ی چند میلی‌متر، سوزن را روی نقشه فرو می‌برند. به علت اینکه سطح زیرین نرم است، سوزن از کاغذ نقشه عبور می‌کند. این عمل را در تمام سطح نقشه تکرار می‌کنند. نقشه‌ی سوراخ دار را روی پارچه می‌گذارند. پارچه را نبز قبلاً با آرد گندم یا سیریش به آستر پارچه‌ی اصلی چسبانده‌اند. برای پارچه‌های روشن، از پودر زغال و برای پارچه‌های تیره، از پودر مل یا گچ یا سنیکا استفاده می‌کنند. پودر را در پارچه‌ی نازکی می‌ریزند و آن را روی نقشه فشار می‌دهند. از داخل سوراخ‌های نقشه، پودر روی پارچه می‌ریزد و نقشه کپی می‌شود. برای اینکه نقوش پاک نشود، روی خطوط را خط می‌کشند سپس روی خطوط نقشه، دوخت را شروع می‌کنند. (محسنی، ۱۳۹۳، صفحه ۱۶۱)

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

کل نقشه دوخت با کوک ساده چرخ خیاطی یک دور دوخته می‌شود، زیرا دوخت پرچم‌های بزرگ و پر جزئیات ممکن است با توجه به حجم کاری تا هفته‌ها طول بکشد و نقشه کار به مرور زمان از روی پارچه محو می‌شود. از طرفی مشخص کردن نقشه با کمک دوخت، کنتراست کار را بالا می‌برد و دید بهتری به گلدوز می‌دهد. در اصطلاح پرچم دوزان این دوخت اولیه را قاط زدن می‌گویند. (ع، شجاع، مصاحبه شخصی، ۱۰/۲/۱۴۰۱)

ممکن است در یک پرچم از چند نوع خط استفاده شود. برای مثال متن اصلی وسط قاب، نستعلیق و برای حاشیه از خط کوفی استفاده شود. مرحله‌ی ترکیب‌بندی یکی از مراحل اساسی در پرچم دوزی است. در این مرحله باید به انتقال پیام، زیبایی، فضاهای مثبت و منفی، یکپارچگی طرح و ... توجه شود و درست مثل یک طراح گرافیک باید برای رسیدن به یک ترکیب بندی صحیح و چشم نواز تلاش کرد. اگر این مراحل به درستی طی شود تا به دست آمدن یک پرچم خوب به اندازه‌ی گلدوزی تمیز فاصله است که خود ماحصل سال‌ها تجربه است. برای شناخت انواع دوخت بهتر آن است که چرخ‌های گلدوزی را معرفی کنیم. (الف، قاجار، مصاحبه‌ی شخصی، ۰۶/۲/۱۴۰۱)

چرخ قلاب که سایز قلاب و سرعت دوخت آن قابل تغییر است. چرخ قلاب مادر گلدوزی است و اکثر پرچم دوزی‌ها با

همین چرخ انجام می‌شود به طوریکه در کارگاه‌های کوچک فقط از این چرخ استفاده می‌شود. برجسته دوزی و قلاب دوزی توسط این چرخ انجام می‌شود که با تعویض نخ و تعویض سایز قلاب می‌توان به دوخت‌های ضخیم یا نازک دست یافت.

چرخ قیطان: این چرخ نسبتاً کاربرد کمتری دارد و برای دوخت نوار قیطان استفاده می‌شود.

چرخ باراتو (brother): این نوع چرخ بیشتر برای گلدوزی لباس استفاده می‌شود و با حرکت پا روی پدال می‌توان طول دوخت را کنترل کرد. به گونه‌ای که برای دوخت یک برگ از دوخت پهن به دوخت باریک برسیم. برای استفاده از این نوع چرخ از کارگاه‌های گلدوزی (شبهه گلدوزی) دستی استفاده می‌شود. (همان)

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

شکل ۲. نمونه‌ی چرخ قلاب ساخت ژاپن، بازار رضا،

۱۴۰۱/۰۲/۱۰، مأخذ نگارنده

شکل ۳. نمونه‌ی چرخ قلاب ساخت چین، بازار رضا،

۱۴۰۱/۰۲/۰۵، مأخذ نگارنده

نکته‌ای که در دوخت بسیار حائز اهمیت است ظرفیت پارچه برای دوخت است. باید توجه کرد که دقت لازم از ابتدا لحاظ شود زیرا در صورتیکه طرح چند بار شکافته و دوخته شود پارچه از بین می‌رود. (ع، شجاع، مصاحبه‌ی شخصی ۱۴۰۱/۰۲/۱۰)

در گلدوزی پرچم معمولاً احادیث و تصاویر اصلی همچون گنبد و بارگاه و قاب بندی به شکل برجسته دوزی دوخت می‌شود. برجسته دوزی امکان اضافه کردن تونالیته‌های رنگی را راحت‌تر می‌کند هرچند گلدوزان ماهر، مانند برادران شجاع که با اسم انصار فعالیت می‌کنند در دوخت‌های قلاب هم از سایه روشن‌های رنگی استفاده می‌کنند. اضافه کردن سایه‌های رنگی به طرح اصلی نیازمند مهارت فراوان گلدوزی و دانش رنگ شناسی است، چرا که برای گذاشتن سایه‌ها و نورهای رنگی شناخت رنگ‌های هم خانواده ضرورت دارد و اگر به صورت درست اضافه نشود نه تنها کمکی به ایجاد بُعد و تجسم زیباتر نمی‌کند بلکه نتیجه‌ی معکوس می‌دهد. داشتن دانش کافی در گلدوزی نیز در این مرحله بیشتر خودنمایی می‌کند؛ زیرا برای ایجاد سایه‌ها و روشنایی‌ها ناگزیر در یک محدوده چندین لایه عمل دوخت انجام می‌شود و در صورتیکه در یکی از لایه‌ها خطایی رخ دهد امکان شکافتن دوخت‌ها وجود ندارد زیرا پارچه تحمل نخواهد کرد و کار با شکافتن چند لایه و دوخت مجدد پاره خواهد شد.

نوشته و تصاویر خطی با دوخت قلاب انجام می‌گیرد که بافتی شبیه زنجیره دوزی دارد. از قلاب دوزی هم می‌توان برای پرکردن داخل خطوط استفاده کرد که بیشتر در تصاویر تزئینی و نوشته‌های موجود در قاب‌بندی از این روش استفاده می‌شود. می‌توان برای لبه‌های پرچم از ریشه‌های آماده استفاده کرد که در انواع مختلف در بازار موجود هستند. همچنین پس از پایان کار آستر دوزی انجام می‌شود و بسته به خواسته مشتری قسمتی برای نصب پایه به پرچم دوخته می‌شود یا محل نصب قلاب آماده سازی می‌شود.

در دوخت پرچم از انواع این ۵ نخ استفاده می‌شود، اما عمده کار با نخ کاموا است که از دو شماره ۲۴ و ۴۸ آن در پرچم دوزی استفاده می‌شود. شماره ۴۸ نازک‌تر است و برای دوخت‌های ظریف استفاده می‌شود. نخ‌ها در رنگ‌های متعدد موجود است اما باز هم گستره‌ی رنگ‌ها همچون دنیای نقاشی نیست و پرچم دوز برای ایجاد سایه‌های رنگی با محدودیت مواجه است، گرچه یک گلدوز ماهر در این نقطه متوقف نمی‌شود و از ترکیب رنگ‌ها استفاده می‌کند. (ج، شجاع، مصاحبه‌ی شخصی، ۱۰۴۱/۰۲/۱۰)

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

لمه

کاموا (اولدون)

ترویرا

ایریشم (خامه)

گلابتون

شکل ۴. انواع نخ پرچم‌دوزی، کارگاه برادران شجاع، بازار رضا، ۱۴۰۱/۰۲/۱۰، مأخذ نگارنده

شکل ۵. انواع نخ پرچم‌دوزی، کارگاه برادران شجاع، بازار رضا، ۱۴۰۱/۰۲/۱۰، مأخذ نگارنده

شکل ۶. طراحی اسدالله قاجار و گلدوزی برادران شجاع (انصار)، ۱۴۰۱/۰۲/۱۰، مأخذ نگارنده

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

شکل ۷. جزئیات پرچم فوق، گلدوزی برادران شجاع(انصار)، ۱۴۰۱/۰۲/۱۰، مأخذ نگارنده

عبارت "یا فاطمه الزهراء" در وسط پرچم با خط ثلث آورده شده است و به روش دوخت حوله‌ای (برجسته دوزی) به حالت رنگ‌های آبرنگی اجرا شده است که تونالیته‌های روشن و تیره رنگ بنفش را ایجاد کرده است. در این عبارت فارغ از توالی نوشتار به گونه‌ای خلاقانه بعضی حرف جلو و بعضی عقب‌تر گلدوزی شده و به نوعی با حروف بازی شده است که هدف ایجاد زیبایی بصری بوده است. در نوشتار حاشیه‌های پرچم از نخ گلابتون و لمه استفاده شده که درخششی را در پرچم ایجاد کرده است. در چهار ضلع القاب حضرت فاطمه (س) در ترنج‌ها گلدوزی شده است. (ج، شجاع، مصاحبه‌ی شخصی، ۱۰۴۱/۰۲/۱۰)

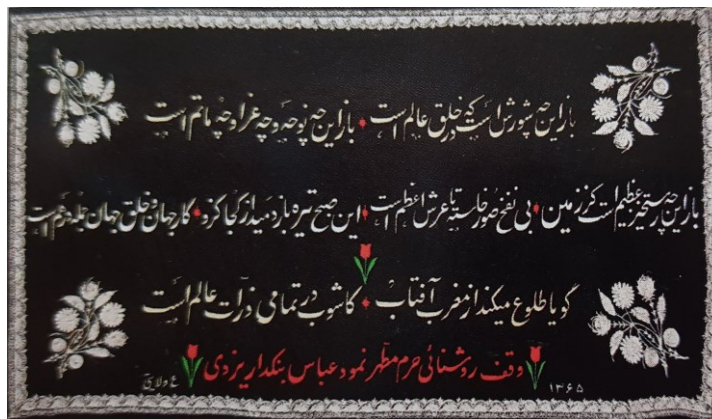
اسدالله قاجار

اسدالله قاجار متولد پنجم آذرماه سال ۱۳۴۰ ورامین است. او ۱۲ سال داشت که خواهرش با آقای محمد علی صادقی، یک گلدوز مشهدی ازدواج کرد. این پیوند هم بهانه مهاجرت خانواده‌ی او به مشهد شد و هم اولین جرقه‌ی آشنایی قاجار با هنر گلدوزی بود. دوران مدرسه راهنمایی در مجاورت با رضا عبقری، اولین خطاطی دو خطه با یک قلم را مشاهده کرد؛ از همان زمان به طور پیوسته این مدل خط را تمرین می‌کرد بی آنکه ایده‌ای از کاربرد این شکل خطاطی داشته باشد. به علت نداشتن استاد هر خطی را در هر کجا می‌دید به شکل نقاشی تقلید می‌کرد و اطلاعی از قوانین خوشنویسی نداشت. تا زمانی که در میدان انقلاب تهران دو کتاب تعلیم خط اثر حبیب الله فضائلی و مرقعات خط را خریداری کرد و دریچه‌ای از دنیای حرفه‌ای خط به رویش باز شد. عضویت در انجمن خوشنویسان و شرکت در کلاس‌های خط نستعلیق و ثلث او را در این راه ثابت قدم کرد و سایر خطوط را به صورت خودآموز فرا گرفت. گرچه در آن سالها قاجار گمان نمی‌کرد روزی از خط نوشتن کسب درآمد کند. او در این سالها مشغول گلدوزی بود و با اینکه دیپلم ریاضی داشت علاقه‌ای به استخدام شدن در مجموعه‌ای نشان نداد. از طرفی به علت کهولت سن پدر و کمک به معاش خانواده در کار گلدوزی با پدر در مغازه‌ای در سه راه چهارمخیابان هفدهم شهریور همکار شد. گرچه گلدوزی هم جز کارهای مورد علاقه قاجار است اما در آن زمان آنچه انجام می‌داد به سر دوز زدن و زیکزاک زدن جانمازها محدود می‌شد. همزمان با چنین کارهایی که برای معاش انجام می‌شد قاجار گلدوزی را به صورت خودآموز و جدی دنبال می‌کرد. هر چند گاهی از طرف همکاران با صحبت‌های دلسرد کننده‌ای مواجه می‌شد. لازم به ذکر است قاجار نسبتاً منزوی بود و زیاد اهل معاشرت با همکاران و هم صنفان خود نبود. روزی گلدوز ماهری به نام حبیب‌شیکه در طبقه دوم همان مجموعه گلدوز مشغول به کار بوده است؛ به مغازه‌ی قاجار مراجعه می‌کند و در برخورد با آثاری که قاجار با خام دستی دوخته بود بسیار تحسینش می‌کند و در عین حال اشکالات فنی او را با زبانی نرم متذکر می‌شود. قاجار اکنون خود را مدیون منش او می‌داند و معتقد است اخلاق در هر کاری اولویت آن حرفه است. همین روند تا مدت‌ها ادامه پیدا می‌کند و ظرف مدتی کوتاه به علت استعداد ذاتی و تمرینات پیوسته، قاجار تبدیل به گلدوزی توانا شد که مهارت‌های ویژه‌ی خطاطی را هم به همراه دارد. (الف، قاجار، مصاحبه‌ی شخصی، ۱۴۰۱/۰۲/۰۶)

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

مرضیه عرفانیان که ساکن شیراز بوده است و تذهیب را نزد استاد علی اصغر تجویدی آموخته، در سال ۷۰ به مشهد مهاجرت می‌کند. قاجار حدوداً ۱۵-۱۲ جلسه در حضور ایشان با اصول تذهیب آشنا شد و پس از آن شروع به مطالعه فرش‌های ایرانی کرد؛ از آن پس در قابندی و اجرای طرح‌های پرچم از فرش ایرانی الهام گرفت. پیش‌تر سرشناس‌ترین پرچم دوز "عبدالله ولایتی" بود که با نام "ع ولایتی" آثار خود را امضا می‌کرد. از سال ۷۰ به بعد گل‌های شاه عباسی، طرح‌های ختایی، اسلیمی، لچکی، لچک ترنج، شمسه، شرفه و بته جقه وارد پرچم دوزی شد و بازار گسترده‌ای را ایجاد کرد. تنوع این نقوش امکان بروز خلاقیت را فراهم آورد. قاجار که در گذشته مینیاتورهای ایرانی را طراحی و گلدوزی می‌کرد اینک تمام تجربه، مهارت و سواد بصری خود را در پرچم دوزی جمع می‌کرد. (الف، قاجار، مصاحبه شخصی، ۱۴۰۱/۰۲/۰۶) اکنون قاجار آثار گلدوزی شده‌ی خود را با نام "کتبه قاجار" امضا می‌کند. هر چند امضای اثر رویه‌ای ثابت نیست اما گاهی به علت شهرت و اعتبار پرچم دوز، مشتریان اصرار به ثبت امضا دارند. (ج، شجاع، مصاحبه شخصی، ۱۰۴۱/۰۲/۱۰)

شکل ۸. نمونه پرچم دوزی عبدالله ولایتی، (محسنی، ۱۳۹۳، صفحه ۷۱)

شکل ۹. گلدوزی مینیاتور ایرانی اثر زاویه، اسدالله قاجار، دهه ۷۰. (قاجار، اینستاگرام)

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

گلدوزی این اثر به روش قلاب دوزی و برجسته دوزی انجام شده است و جزئیات فراوانی دارد؛ به قسمی که حتی مژه‌های شخصیت‌ها دوخته شده است. (الف، قاجار، مصاحبه‌ی شخصی، ۱۴۰۱/۰۲/۰۶)

در اینجا لازم است به پارچه‌های قلمکار به عنوان یکی از قدیمی‌ترین و بارزترین محمل‌های نقش‌های اسلامی و ایرانی اشاره کنیم. نوآوری که در این مقاله از آن صحبت می‌شود مربوط به دوخت این نقوش به روش گلدوزی و ترکیب آن با پرچم‌های مذهبی است. گرچه پرچم دوزی و قلمکاری هر دو روی پارچه انجام می‌شوند و ترکیب‌بندی‌های مشابه‌ای دارند اما تکنیک و کاربرد آنها متفاوت است. در پرچم دوزی ابزار اصلی کار نخ و چرخ گلدوزی است اما قلمکاری به واسطه مهر و رنگ ساخته می‌شود. پارچه‌های قلمکار از دیرباز زینت بخش منازل بودند در حالی که پرچم مشخصاً در مراسم مذهبی به کار می‌رود.

شکل ۱۰. پرده قلمکار، قرن یازدهم هجری، مجموعه مور دانشگاه ییل (مقصودی، ۱۳۹۰، صفحه ۱۷۱)

شکل ۱۱. قالیچه سجاده، اواسط قرن دهم هجری، مجموعه فلچر، موزه هنری مترو پلنتین (مقصودی، ۱۳۹۰، صفحه ۱۷۱)

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

طراحی‌های منحصر به فرد و دوخت تمیز دو ویژگی بود که قاجار را در این حرفه ممتاز کرد. اما همانطور که پیش‌تر اشاره شد قاجار روابط چندان گسترده‌ای با همکاران خود نداشت، در مغازه‌های مشغول به کار بود که دور از هسته‌ی مرکزی گلدوزان مشهد (بازار رضا) قرار داشت. لذا برای گرفتن سفارش گاهی به ناچار از واسطه‌ها استفاده می‌کرد. به طوریکه به مدت ده سال آقای علمدار که شهرتی در آن زمان داشت سفارش‌های قابل توجهی به قاجار محول می‌کرد البته به این شرط که نام علمدار به عنوان هنرمند دوزنده پای اثر، امضا شود. علمدار معتقد بود نام اوست که جذب مشتری می‌کند اما وقتی بعد از ده سال قاجار مغازه‌ای در بازار رضا گرفت و مسقتل مشغول به کار شد، علمدار از دنیای پرچم دوزی خداحافظی کرد. بزرگترین سفارشات قاجار از جمله رونخلی بزرگ یزد و چهار هزار متر پرچم کویت از طرف علمدار بوده‌است. با ورود قاجار به بطن جامعه پرچم دوزان و همچنین تلاش برای گرفتن پروانه صنایع دستی موفق شد اتحادیه‌ی رو به افول گلدوزی را رونق بخشد. قاجار دوران طلایی پرچم دوزی را زمانی می‌داند که حسین خواجه بیدختی مدیر سازمان صنایع دستی مشهد بود. بیدختی پرچم دوزی را به رسمیت شناخت و کارگاه‌های تولیدی آن را در صورت داشتن پروانه صنایع دستی معاف از مالیات اعلام کرد. همچنین بیمه‌ی این قشر را سامان بخشید. (الف، قاجار، مصاحبه شخصی ، ۱۴۰۱/۰۲/۰۶)

شکل ۱۲. لچک ترنج که داخل آن به روش برجسته دوزی نوشته شده است یا زینب کبری (س)، خط اسدالله

قاجار، (قاجار، اینستاگرام)

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

شکل ۱۳. بالا پوش ضریح امام رضا(ع)، طراحی و گلدوزی اسدالله قاجار، (محسنی، ۱۳۹۳، صفحه ۱۷۶)

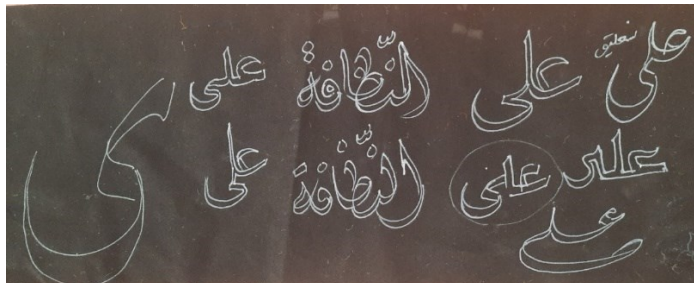
شکل ۱۴. جزئیات بالا پوش ضریح امام رضا(ع)، طراحی و دوخت اسدالله قاجار، (محسنی، ۱۳۹۳، صفحه ۱۷۷)

این شیروانی پوش از مخمل کوبیده تهیه شده، برش مخصوص ندارد و مستطیل شکل است. تمام نقوش را با ابریشم‌های رنگارنگ قلاب‌دوزی و قیطان دوزی کرده‌اند. در این اثر، رنگ‌های سبز کم رنگ و بر رنگ صورتی، زرد و سفید به کار رفته و از ترکیب رنگ‌ها سایه روشن‌های زیبایی به وجود آمده است. در دو کتیبه در طول مستطیل و به شکل نیم ترنج لوزی عبارت "السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْعُرْوَةَ الْوَثْقَى" با ابریشم سفید قلاب دوزی شده است. دور اثر را حاشیه ای پر از گل برگ هلال و پیچک تزیین می کند. چهار ترنج زیبا در زوایای مستطیل به چشم می خورد. ریشه‌ای سبز افشان ابریشمی نیز لبه را پوشانده است. نوع قلاب و قیطان دوزی مخصوص مشهد است. ظرافت دوخت، نقوش موزون و همچنین هماهنگی رنگ‌ها و سایه روشن آنها از دلایل نفیس بودن اثر است. (محسنی، ۱۳۹۳، صفحه ۱۷۷)

نقش خراسان دشکوفاسر معمار ایرانی اسدلی

انواع خطی که اسدالله قاجار در پرچم دوزی‌ها استفاده می‌کند: نستعلیق، نسخ عربی، شکسته نستعلیق، ثلث، دیوانی، رقعہ، کوفی، نسخ اجازہ (الف، قاجار، مصاحبه شخصی، ۱۴۰۱/۰۲/۰۶)

شکل ۱۵. انواع خط مورد استفاده در پرچم به قلم اسدالله قاجار، ۱۴۰۱/۰۲/۰۶، مأخذ نگارنده

اسدالله قاجار سال‌های زیادی از زندگی خود را وقف نوشتن خط کرده است و خطاطی حرفه و رشته مورد علاقه اوست که در هر شرایطی از زندگی استمرار در تکرار و تمرین خط را کنار نگذاشته است. نمونه‌های فراوانی از آثار خط نوشته وی در طول سال‌ها برجای مانده است که در اینجا تعدادی از آن‌ها به طور تصادفی انتخاب شده است تا مورد نقد و بررسی بیشتر قرار گیرد. لازم به ذکر است نقد این آثار از مصاحبه‌ای با استاد عبادی، دارنده‌ی مدرک درجه یک هنری، به دست آمده است.

قاجار در نوشتن با قلم نی قوی‌تر از نوشتن با یک آرت لاین مانند غلط‌گیر یا خودکار عمل می‌کند، در کارهای دوخطه نسبت و تناسب حروف بهم می‌ریزد. (م، عبادی، مصاحبه شخصی، ۱۴۰۱/۰۲/۱۷) در ادامه با ذکر مثال درباره خطاطی و پرچم نویسی اسدالله قاجار بیشتر می‌نویسیم.

شکل ۱۶. خط اسدالله قاجار، (قاجار، اینستاگرام)

"أَلَمْ يَعْلَم بِأَنَّ اللَّهَ يَرَى" ، یکی از خط نوشته‌های بی نقص قاجار از لحاظ ارائه مفردات، حروف و کلمات و ترکیب بندی است. (م، عبادی، مصاحبه شخصی، ۱۴۰۱/۰۲/۱۷)

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

شکل ۱۷. خط اسدالله قاجار، (قاجار، اینستاگرام)

عبارت (الهی خالق و ارحم بکایی. تقبل توبتی و اغفر لی خطایی) موزون و هماهنگ نوشته است و تنها موردی که می‌توان به آن اشاره کرد حرف "ی" در "الهی" است. نوشتن این حرف به شکل کشیده کمکی به حسن تشکیل و حسن مجاورت نکرده است و هر چند نوشتن آن در خط ثلث جلی خطا نیست، اما به لحاظ زیبایی شناسی بهتر آن بود که مانند حرف "ی" در "خالق" و "توبتی" ساده نوشته می‌شد. (م، عبادی، مصاحبه شخصی، ۱۴۰۱/۰۲/۱۷)

شکل ۱۸. خط اسدالله قاجار، (قاجار، اینستاگرام)

"شرف المکان بالمکین" زیر ترکیب بیش از حد خالی است. گرچه سعی شده است تا با اعراب اضافه، امضا و تاریخ پر شود اما نقص ترکیب‌بندی رفع نشده است. (م، عبادی، مصاحبه شخصی، ۱۴۰۱/۰۲/۱۷)

نقش خراسان دشکوفای سر معمار ایرانی اسدلی

شکل ۱۹. خط اسدالله قاجار، (قاجار، اینستاگرام)

در عبارت "خنده کردی در گلستان تازه شد ایمان گل" مفردات و اجرای تک به تک حروف بی نقص انجام شده است. هندسه‌ی کلمات جذاب است اما ترکیب بندی نه یک بیضی کامل است و نه رها بودن یک فرم آزاد را تداعی می‌کند. (م، عبادی، مصاحبه شخصی، ۱۴۰۱/۰۲/۱۷)

شکل ۲۰. خط اسدالله قاجار، (قاجار، اینستاگرام)

"اللَّهُمَّ لَكَ صُمْنًا وَ عَلَى رِزْقِكَ أَفْطَرْنَا فَتَقَبَّلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ" چیدمان صعودی جالبی دارد اما حروف مشکل قاعده‌ی خط ثلث دارد. (م، عبادی، مصاحبه شخصی، ۱۴۰۱/۰۲/۱۷)

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

شکل ۲۱. خط اسدالله قاجار، (قاجار، اینستاگرام)

عبارت "عِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ" یک نمونه موفق از آثار قاجار است که ترکیب‌بندی و حروف قابل قبول است. (م، عبادی، مصاحبه شخصی، ۱۴۰۱/۰۲/۱۷)

شکل ۲۲. خط اسدالله قاجار، (قاجار، اینستاگرام)

در عبارت "یا فاطمة الزهراء" که با خط ثلث نوشته شده، تناسب حروف رعایت نشده است؛ برای مثال حرف "ی" در کلمه "یا" از حرف "ه" در "الزهرا" بزرگتر است. (م، عبادی، مصاحبه شخصی، ۱۴۰۱/۰۲/۱۷)

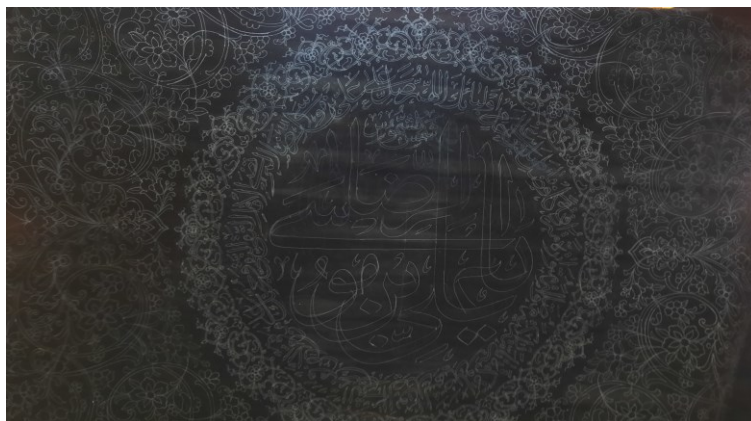

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

شکل ۲۳. طراحی و خطاطی قاجار با لاک غلط گیر روی مخمل مشکی، کارگاه شجاع، ۱۴۰۱/۰۲/۱۰، مأخذ نگارنده

یکی از نمونه‌های موفق خطاطی و طراحی قاجار که با نوک قلم یک آرت لاین، تجسم درستی از ضخامت حروف را ارائه کرده است. و ترکیب و چیدمان کلمات در جای درست خود قرار گرفته است. گرچه نمی‌توان این اثر را به طور صد در صد خالی از اشکال اعلام کرد اما به نسبت سایر نوشته‌های دو خطه قاجار (از بین جامعه آماری)، این تصویر در مرتبه‌ی بالاتری قرار دارد. (م، عبادی، مصاحبه شخصی، ۱۴۰۱/۰۲/۱۷) این اثر در سال ۱۴۰۱ برای گلدوزی به کارگاه شجاع منتقل شده است.

شکل ۲۴. طراحی و خطاطی قاجار با لاک غلط گیر روی مخمل مشکی، کارگاه شجاع، ۱۴۰۱/۰۲/۱۰، مأخذ نگارنده

در عبارت "یا علی بن موسی الرضا" حروف به لحاظ نسبت و تناسب‌ها فالش هستند و اندازه حروف به لحاظ بزرگی و کوچکی در یک تناسب نیستند. (م، عبادی، مصاحبه شخصی، ۱۴۰۱/۰۲/۱۷)

نقش خراسان دشکوفاسر معمار ایرانی اساری

شکل ۲۵. طراحی و خطاطی اسدالله قاجار و دوخت شجاع، (قاجار، اینستاگرام)

عبارتی که در وسط پرچم گلدوزی شده است "یا ابا عبدالله آتی ارید امانا یابن فاطمه" عدم رعایت تناسبات به چشم می‌خورد. حجم سر حرف "ع" در کلمه "عبد" باید بزرگتر باشد و حجم "م" در حرف "ما" با حجم "ف" در کلمه "فاطمه" برابری می‌کند؛ در صورتیکه طبق قواعد حجم "ف" نسبت به "م" باید بیشتر باشد. دایره "ن" در کلمه "ابن" کوچک و تخت است و بیشتر شبیه یک مربع دیده می‌شود تا اینکه بیضی باشد. با دقت در دومین "یا" مشهود است که در تناسب، حجم زیادی را اشغال کرده است به طوری که حتی از حرف "ط" در "فاطمه" بزرگتر است. درباره اعراب‌ها هم باید گفت که به صورت غیر ضروری در بعضی قسمت‌ها افراط گونه استفاده شده است. برای مثال در قسمت فوقانی کلمه "الله" نیازی به آوردن این مقدار اعراب نبوده است. همچنین نظر به این قاعده که نسبت اعراب به حروف اصلی باید یک سوم باشد، مشخص است که تشدیدها بزرگتر از حد معمول گذاشته شده اند. (م، عبادی، مصاحبه شخصی، ۱۴۰۱/۰۲/۱۷)

بررسی پالت رنگی پرچم‌های مذهبی

پالت رنگی پرچم‌های مذهبی در نگاه اول یادآور بناهای ایرانی، نقش کاشی و یا حتی نقش‌های قالی است که همه اصالتی ایرانی دارد اما نکته جالب تزریق رنگ سیاه در کلیه تصاویر است. گویی به سبب موضوع تعزیه، رنگ سیاه به عنوان پایه‌ی رنگ گذاری انتخاب شده است. پرچم دوزان مشهدی، که در این پژوهش مورد مطالعه قرار گرفته‌اند، رنگ گذاری را به صورت فی‌البداهه انجام می‌دهند اما پیداست رنگ‌هایی که در طی سال‌ها مورد استفاده آنها قرار گرفته است از عقبه هنری ایران نشأت می‌گیرد؛ که امروزه در ذهن هنرمندان پرچم دوز نقش بسته است و به علت استقبال مشتریان، این ترکیب رنگ‌ها تایید شده اغلام شده است و بیشتر مورد استفاده‌ی پرچم دوزان است. لازم به ذکر است به علت عدم دسترسی به دستگاه کپیچر و همچنین در دسترس نبودن پرچم‌ها ارائه پالت رنگی از روی عکس انجام شده است و این نمونه‌های رنگ دقیق نیست، به همین علت است که از آوردن کد رنگی اجتناب شده است. پالت رنگی که زیر تصویر هر پرچم آمده است، بصری بوده است و به کمک نرم افزار ادوبی فتوشاپ ۲۰۲۰ انجام شده است.

جدول ۱. بررسی پالت رنگی پرچم‌های مذهبی

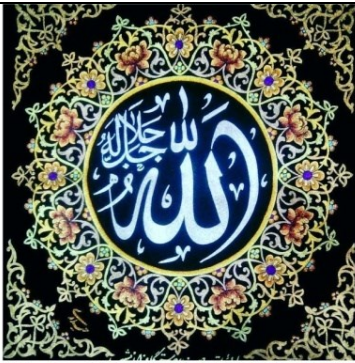
نقش خراسان دشکوفان سر معمار ایرانی اساری

۲. طراحی قاجار، دوخت شجاع (قاجار اینستاگرام)

۱. طراحی قاجار، دوخت شجاع، ماخذ نگارنده

۴. طراحی قاجار، دوخت حیدری (قاجار، اینستاگرام)

۳. طراحی قاجار، دوخت شجاع (قاجار، اینستاگرام)

۶. طراحی قاجار، دوخت شجاع، (قاجار، اینستاگرام)

۵. طراحی قاجار، دوخت امیر حسین رضایی

نقش خراسان دشکوفاسر معمار ایرانی اساری

  <p>۸. طراحی قاجار، دوخت شجاع، (قاجار، اینستاگرام)</p>	<p>(مجنون)، (قاجار، اینستاگرام)</p> <p>۷. طراحی قاجار، دوخت شجاع، (قاجار، اینستاگرام)</p>
  <p>۹. طراحی قاجار، دوخت شجاع (قاجار، اینستاگرام)</p>	 <p>۸. طراحی قاجار، دوخت شجاع (قاجار، اینستاگرام)</p>

همانطور که در نمونه ۶، ۸ و ۹ مشهود است، گاهی رابطه هارمونیک رنگ‌ها به صورت مونوکروم است که درجات خلوص و شدت‌های مختلف یک خانواده رنگی را نشان می‌دهد و گاهی هم مثل مدل شماره ۳، تنوع بالایی از رنگ را مشاهده می‌کنیم که رعایت درصد رنگی باعث شده تا کار چشم نواز به نظر آید.

نتیجه گیری

در پژوهش حاضر تلاش شد تا با معرفی مراحل کار پرچم دوزی، محلی برای ثبت این فرآیند در بین پژوهش‌های علمی باز شود و همچنین فرصت‌های مطالعاتی بین رشته‌ای این حوزه آشکار شود و در پایان اشاره به این نکته ضروری است که

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

در صورت ورود سایر رشته‌های هنری به صورت تخصصی در دنیای پرچم دوزی، آثاری برجای خواهند ماند که ارزش هنری والایی دارند و در آینده به سرمایه‌های ملی تبدیل خواهند شد.

چنان که از مصاحبه‌ها و تحقیق‌های میدانی نتیجه‌گیری می‌شود در حال حاضر یادگیری این رشته، صرفاً با گذراندن دوره‌ی شاگردی در کارگاه‌های معتبر میسر است که طبیعتاً تعداد کمی این فرصت را می‌یابند. فراهم کردن دوره‌های آموزشی و ترکیب بیشتر هنرهای خطاطی، نقاشی اسلامی و پرچم دوزی از سوی اساتید این رشته‌ها اتفاقات شگرفی را رقم خواهد زد که متأسفانه تا به حال به آن پرداخته نشده است. از سوی دیگر عدم نظارت گروه‌های متخصص در زمینه خطاطی، تذهیب و نقاشی بر پرچم دوزی سبب بروز ایراداتی در کاربرد این هنرها، در صنعت دستی پرچم دوزی شده است.

قدردانی

در اینجا لازم دانسته می‌شود تا از استاد راهنمای محترم آقای دکتر حیدری و کلیه اساتیدی که نوشتن این مقاله را میسر ساختند، تشکر و قدردانی شود و همچنین ضروری است از وقت و حوصله‌ی پرچم دوزان محترمی که بی هیچ چشم داشتی تمامی مراحل کاری و جزئیات حرفه‌ی خود را در اختیار این پژوهش قرار دادند تشکر و قدردانی ویژه‌ای به عمل آید. در ادامه نام اساتید و پرچم دوزانی که برای نوشتن این پژوهش، با آنها مصاحبه شده است آورده می‌شود.

دکتر مجید حیدری، استادیار و مدیر گروه رشته‌ی ارتباط تصویری، موسسه آموزش عالی فردوس مشهد

محسن عبادی، خوشنویس، دارای مدرک درجه یک هنری، مدرس موسسه آموزش عالی فردوس مشهد

محمد محسن خضری، مدرس رشته‌ی ارتباط تصویری، موسسه آموزش عالی فردوس مشهد

احسان مهدوی، مدرس رشته‌ی ارتباط تصویری، موسسه آموزش عالی فردوس مشهد

اسدالله قاجار، خطاط، گلدوز و پرچم دوز

عبدالحسین مهدوی مقدم، گلدوز

جعفر شجاع، گلدوز

علی اکبر شجاع، گلدوز

علی فعال، گلدوز

متین فعال، گلدوز

گلدوزان محترم کوچه‌ی عیدگاه بازار رضا

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

۱. مقصودی، مهرک. (۱۳۹۰) تاثیر نقوش اسلامی ایران در هنر تزئینی، تهران: انتشارات شلاک.
۲. محسنی، زهرا. (۱۳۹۳) شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی: ضریح پوش‌ها و صندوق پوش‌ها، مشهد: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مراکز آستان قدس رضوی.
۳. [instagram@asadollah.ghajar](https://www.instagram.com/asadollah.ghajar)

پیوست

اصطلاح شناسی پرچم دوزی مذهبی لازم به ذکر است این قسمت از مصاحبه‌ها استخراج شده است و منبع معتبر علمی برای تطبیق کامل بودن اطلاعات ذیل در دسترس نیست.

ابعاد مصطلح در پرچم دوزی عبارت است از: تابلویی، پشت منبری، ستونی، دوره‌ای، کتیبه‌ای. تابلویی برای قاب گرفتن اثر است؛ که معمولاً قطع کوچک‌تری نسبت به سایر ابعاد دارد. پشت منبری در پشت منبر مساجد و حسینیه‌ها نصب می‌شود و مورد توجه هیئت‌ها است. پرچم‌های پشت منبری معمولاً ابعاد بزرگی دارند.

پرچم‌های ستونی به شکل عمودی برش می‌خورند و روی ستون مساجد و حسینیه‌ها نصب می‌شوند. پرچم‌های دوره‌ای بر روی دیوارهای دورتا دور محل نصب می‌شوند که عرض کمی نسبت به طول خود دارند. پرچم کتیبه‌ای معمولاً یک مستطیل کشیده است اما می‌تواند در ابعادهای متفاوتی ظاهر شود. پایین هلالی: فرم پایین هلالی برای ایجاد تنوع در پرچم‌های ستونی و کتیبه‌ای دیده می‌شود. بالاپوش (شیروانی پوش): نوعی پرچم است که روی ضریح اماکن متبرکه گذاشته می‌شود. برجسته دوزی (دوخت حوله‌ای): نوعی کوک دوخت پرچم است که معمولاً برای گلدوزی وسط پرچم استفاده می‌شود. قلاب دوزی: نوع اصلی دوخت پرچم‌های مذهبی است که بافتی شبیه زنجره ارائه می‌کند. قاط زدن: اولین دور دوخت با چرخ روی طرح پرچم

گل‌های شاه عباسی، طرح‌های ختایی، اسلیمی، لچکی، لچک ترنج، شمشه، شرفه و بته جقه از فرهنگ لغت تذهیب وارد پرچم دوزی شده است. نخ ابریشم (خامه): درخشان، مقاوم و گران است. نخ اولدون (نخ کاموا): اصلی‌ترین نخ دوخت پرچم که در رنگ‌ها و ضخامت‌های مختلف استفاده می‌شود. نخ ترویرا: در این نخ از الیاف پلی استر استفاده شده است و در مقابل سایش مستحکم است. نخ لمه: نخ زری دار که جلوه‌ای مجلل به کار می‌دهد. نخ گلابتون: شبیه نخ لمه است با جنسی متفاوت.